

Ертіс өңірі киелі орындарын зерттеудің тарихи-мәдени аспектілері мен агиотопоним мәселесі

Мади И. Рахимов¹, Қайрат Қ. Батталов²
Азамат Т. Дукомбайев^{3*}, Камеля С. Сапарова⁴

¹Торайғыров университет, Павлодар, Қазақстан

²Astana IT University, Астана, Қазақстан

³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

⁴Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан

*Corresponding author:

dukombaiev_1992@mail.ru

1<https://orcid.org/0000-0002-4242-3648>

DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-84-101

Аңдатпа. Мақала Ертіс өңірінің қасиетті орындары – агиотопоним мәселесіне арналады. Шығыста Алтайдан батысында Каспийге дейін созылып жатқан Қазақстан аумағында әулиелердің есімімен аталған жер–су атаулары көптеп кездеседі. Соның ішінде Ертіс өңірінде де әулиелер есімімен байланыстырып қойылған жер атаулары жетерлік. Осы орайда, Ертіс өңірі мыңжылдық тарихы бар қазақ халқының қасиетті мекендерінің бірі екенің атап кеткен жөн. Ертіс бойының әулиелі орындарын зерттеу арқылы ғана дәстүрлі діни–нанымдарды сақтай аламыз. Жыр–аңыздарға арқау болған киелі кейіпкерлер, бойына қасиет дарыған әулиелер, олардың жүріп өткен жолдары, агиотопонимдік атаулардың қалыптасуына негіз болды. Халықтың дүниетанымы бойынша әулиелер аяқ басқан жерлер киелі саналатын, ал киелі кейіпкерлерге арнап тұрғызылған гибадат орындары маңызды мінәжат нысандарына айналған.

Түйін сөздер: Ертіс өңірі; қасиетті; киелі орындар; агиотопоним; тарихи жады; ұлттық бірегейлік; рухани құндылықтар.

Received 10.06.2022. Revised 20.06.2022. Accepted 15.09.2022. Available online 30.12.2022.

For citation:

Rakhimov M.I., Battalov K.K., Dukombaiev A.T., Saparova K.S. Historical and cultural aspects of the study of the sacred places of the Irtysh region and the problem of hagiotomension

// Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2022. – Vol. 141. – №. 4. – P. 84-101. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-84-101.

Для цитирования:

Рахимов М.И., Батталов Қ.Қ., Дукомбайев А.Т., Сапарова К.С. Ертіс өңірі киелі орындарын зерттеудің тарихи-мәдени аспектілері мен агиотопоним мәселесі // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Тарих ғылымдары. Философия. Дінтану сериясы. – 2022. – Т. 141. – №. 4. – С. 84-101. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-84-101.

Кіріспе

Алаш зиялылары «жер-судың аты – тарихтың хаты» деп тегін айтпаған. Қазақтардың бір қасиеті – бір кезде болған ірі оқиғаға қатысты шатқалды мекендерге ат қою шеберлігі. Айтылған аңыздар мен географиялық атаулар бізге өте маңызды тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді. Соның ішінде агиотопонимдік атауларды жатқызуға болады. Агиотопонимдік атаулар киелі орындармен тығыз байланысты, Ал киелі орындар – халықтың ұлттық бірігейлік символы деп тұжырымдай аламыз. Себебі, киелі орындарды халықтың бірегейлік символы ретінде қастерлеу – көнеден келе жатқан дәстүр.

Орта ғасырлық мемлекеттерде халықтың бірлігін нығайту жолында әулиелерге арнап құрылыстар тұрғызған. Осы туралы Массон жазады: «Әмір Темірдің XIV ғасырда Орта Азиялық бірінші деңгейлі киелі ескерткіш тұрғызуының басты себебі халықты рухани бір орталыққа біріктіру еді. Себебі әмір алыс жорықтарға аттанғанда, Сырдария халқы көтерілістер ұйымдастырып, мемлекеттің орталығы Самарқандқа қауіп төндіруі мүмкін болды. Әмір Темір көшпелі халықтың бірлігін киелі орынды салумен нығайтып, әрі мемлекеттің әлеуетін көрсеткіші келді» (Қазақстанның өңірлік, 2017, 4 б.). Сол секілді Ертіс өңірінде орналасқан киелі орындардың атқаратын маңызды функцияларының бірі – халықты бір орталыққа шоғырландырып, рухани символдық міндет атқаратындығы. Соның ішінде әулиелермен, қасиетті тұлғалармен қалыптасқан агиотопоним атаулары маңызды рөл атқарады.

Әсіресе, қазақ халқы бағзы заманнан ата-бабаның аруағын ерекше қастерлеген. Осы жайында отандық ғалым З.Е. Қабылдинов жазады: «Қиын-қыстау кезеңдерде қазақтар өздерінің аңызға айналған аталарының аруағынан жәрдем сұрайды. Оларға арнап құрбандық шалады. Егін шықпай, құрғақшылық болған жылдары ата-баба аруағына табынып жауын сұрап,

«тасаттық» немесе «құрмалдық» салтын өткізеді. Кіші буын өздерінің балаларына танымал ата-бабаларының есімдерін беруге тырысқан. Осылайша шексіз құрметін жеткізген» (Қазақстанның киелі, 2017, 9 б.). Сол себептерден шатқалдар, таулар, ормандар, өзендер мен көлдер, жазықтардың атауларының көбісі ата-бабаларымыздың құрметіне байланысты қойылып, өз атауын тарихи жадыда сақтап қала алған.

Біздің басты мақсатымыз қазақ даласы туралы мәлімет жинаған зерттеушілер мен саяхатшылардың еңбектеріндегі Ертіс өңіріндегі агиотопонимдерді сұрыптап, тәпсірлеп, ғылыми айналымға еңгізу.

Зерттеу әдістері

Тарих ғылымы кең көлемді әдістемелік тәсілдерге ие. Соның негізінде бір-бірін толықтырып тұратын осы жұмыстың зерттеу базасын қалыптастыруға болады. Ең бастысы жалпы ғылыми танымдық принциптері, соның ішінде тарихилық принципі. Тарихилық принципі әр түрлі тарихи құбылыстарды зерттеуде маңызды әдістердің бірі, соның ішінде тарихи құбылыстың дамуы, нақты тарихи шартты объектілерді және жеке зерттеулер жүргізуде қолданылатын ұстанымдардың бірі. Сонымен қатар зерттеу жұмысы жүйелілік принципіне негізделді, бұл әдіс авторларға киелі орындарды жүйемен қарастыруға мүмкіндік туғызды. Аталмыш әдіснамалық принциптерден басқа, салыстырмалы-тарихи зерттеу тәсілі қолданылды. Салыстырмалы-тарихи әдіс зерттеу құбылысының мәнін ашуға мүмкіндік жасады.

Зерттеу жұмысы барысында пәнаралық зерттеу әдістері де қажет болды. Соның ішінде дүниетанымдық, этнографиялық және топонимикалық.

Киелі жерлердің орналасқан жерін анықтау үшін картографиялық деректерді тарту керек болды. Сол себепті картографиялық әдіс киелі орындардың орналасу заңдылығын нақты анықтау үшін пайдаланылды.

Талқылау нәтижелері

Ертіс өңірінің киелі жерлерін зерттеуде, ең алдымен «агиотопоним» терминінің этимологиясын анықтаған жөн. Лингвистикалық сөздіктерде «агиотопоним» дегеніміз (грек тілінен агио-қасиетті, топос-орын) мағынаны білдіреді. Яғни әулие ретінде танылған тұлғаларға байланысты мекендер (қоңыс орны, болған немесе жерленген жері және т.б.) және соған байланысты қалыптасқан киелі жер-су атауларын атаған.

«Орыс ономастикалық терминология сөздігінде» Н.В. Подольская агиотопоним терминінің кез келген агионимнен, яғни әулие есімінен (Илияс пайғамбар т.б.) жасалған топоним ретінде түсіндіріледі (Подольская, 1988, 26).

М.В. Горбаневский агиотопоним терминінің кеңірек түсіндірмесін ұсынады, яғни ол апелляциялар мен жалпы есімдер діни сипаттағы (сонымен қатар, христиандықтың ғана емес, сонымен қатар өзге діни ұғымдарымен, терминдерімен байланысты) жасалған географиялық атауды білдіреді (Горбаневский, 1989, 14).

Қазақ тілінің ономастикалық кеңістігінде дінге қатысты сөздер мен терминдерді қамтитын географиялық атаулардың тұтас бір тобы да бар. Бірақ орыстың агиотопонимдерінен айырмашылығы, қазақ тіліндегі агиотопонимдердің елді мекен атаулары емес, мазарлар орналасқан киелі жерлер, яғни әулиелер жерленген жерлері. Мұндай орындар бұрын (көпшілігі) зиярат және ғибадат орындары болған және болып табылады.

Киелі түсінігіне қатысты терминдерді ғылыми тұрғыда жіктеген зерттеуші Керімбаев А.Е. ғылыми ізденісінде жазады: «Қазақ сакралды лексикасында киелі адамдар есімдері, олар жерленген қасиетті жерлердің жалқы географиялық атаулары агиотопонимдер ретінде жиі қолданылады. Тірі кезінде сыйыну нысанына айналған киелі адамдардың о дүниелік болғанда киелілігі арта түседі, олар жерленген жерлерге көпшілік зиярат етеді. Осылайша, әулиелерге сыйыну қайтыс болған ата-бабалар әруақтары мен

әулиелі жерлерге сыйынумен өте тығыз байланысты» (Керімбаев, 2007, 14 б.). Біздің пікірімізше, агиотопонимикалық атаулар тек әулиелермен ғана байланысты емес. Бұл ата-бабалар жатқан орын, тәуелсіздік жолында шайқас өткен жерлер, емдік қасиетімен белгілі табиғи нысандар (көл, бұлақ, тау, үңгір), ұлттық мерекемен байланысты орындар (наурыз мейрамы, сабантой, ұлттық құрылтайлар және т.б.) жатады.

Ертіс өңіріндегі киелі орындарға қатысты сақталған аңыздар естелік жадыда тоқылып, осы уақытқа дейін жеткен. Бұл табиғи негізде қалыптасқан киелі орындардың тарихи әлеуеттік ғылыми потенциалын ашуда құндылығы зор әдістердің бірі ретінде қарастыруға болады.

Зерттеуші Керімбаев А.Е. жазады: «Әулие бастау, Қыз әулие, Әулие көл, Әулие сыр және т.б. қалыптасқан атаулар табиғаттан тыс мифологиялық ұғым-түсінік негізінде қалыптасқан». (Керімбаев, 2007, 14 б.). Яғни, бұл жер-су атаулары трансцендентті мағынаға ие деп бағалауға болады. Осындай агиотопонимдер санатына Баянауылды жатқызуға болады.

Қазақтың киелі жерлерінің бірі Баянауыл тарихи оқиғалардың тоғысқан ортасы. Бұл киелі жерден небір орақ тілді ақындармен даңқты батырлар, ғұлама ғалымдар мен саяси қайраткерлер шыққан. Баянауылдың киелілігі туралы, топонимикалық атауының мағынасына назар аударма кеткен жөн. М. Қашқаридің «Түркі тілдерінің сөздігінен» «Байат» сөзінің Ұлы тәңірдің аты екені айтылады (Махмұт Қашқари, 1998, 234 б.). Бұл деректі белгілі ғалым Ж.О. Артықбаев былайша сипаттайды: «Қазақ ішінде «Байана» құдайына табыну ұмытылғанымен де, биік таулардың бауырындағы үңгірлерге барып «байанаға» тәуап ету, құрбандық шалу, сырқатқа шипа, баласызға перзент сұрау дәстүрі жалғасып келеді», - деп (Артықбаев, 2009, 25 б.), Баянауыл жерінің қазақ халқы үшін мағынасы терең құт қонған жер екенін атап көрсетеді.

Баянауыл атауының шығу тарихын көпшілік Баян сұлу есімімен байланыстырады.

«Сол Сарыбайдың жалғыз қызы Баян сұлудың туған жері – Баянаула тауы. Бұл таудың атының Баянаула қойылған себебі «Баянауыл» деп аталып кеткеннен. Сол қыздың қарқарасы жоғалып қалған жері «Қарқаралы-Қазылық» аталған, домбырасы мен бетмоншағы түсіп қалған жері «Домбыралы-Моншақты» аталған. Жәмшісі түсіп қалған жер «Тоқырауын-Жәмшілі» аталған. Сандығы түсіп қалған жер «Алтын сандық-Ақшатау» аталған. Өлең айтып той қылған жері «Өлеңті» аталған, атының шідері түсіп қалған жері «Шідерті» аталған...», - деп жазады шежіреші Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы (Көпейұлы, 2006, 22 б.).

Қозы Көрпеш-Баян сұлу жырын зерттеген ғалымдардың бірі Г.Н. Потанин еді. Ол жырдың бірнеше нұсқасын қолға түсіреді. Оларды жібергендердің ішінде ақын Абай (1884 ж.), Е.А. Александров, К.В. Урасов т.б. Г.Н. Потанин Қозы Көрпеш жырының орналасқан жерімен қатар, оның жүріп өтетін жолына да көп мән берген. Әр жыр нұсқасында келесідей жер атаулары: Аягөз, Жауыр, Меңзек, Тоқырауын, Жәмші, Алтынсандық, Қарқаралы, Баянауыл, Қараөткел (Есіл бойы), Домбыралы, Моншақты, Түмен кездеседі (Коншин, 1901, 15 б.).

Жалпы Ертіс өзенінің агиотопонимикалық атауы Түркі заманы кезеңінде алғаш атала бастайды. Қимақ-қыпшақ тайпалары Ертіс өзенің құдай деп санаған екен. Гардизи жазады: Қимақтар бұл өзенге құрмет көрсетіп, оған табынып: «Өзен қимақтардың құдайы» дейді. (Бартольд, 1973: 44). Яғни өзен түркі халықтарының түсінігінде киелі мағынасына ие болған.

Қыр баласы – Әлиханның, қазақтың лирикалық жыры Баян сұлу – Қозы Көрпеш жайында: «Қозы Көрпеш, Баян» Ертіс аяғы Тобыл татарында, күншығыс Түркістаны Тараншыда, Түркістанда, Сарыарқада, Алтайда, Орынқайда, Оралда, башқұртта, Кауказда, шешенде, осетинде бар. Норманға «Фауст» қандай болса, түрік баласына «Қозы-Көрпеш, Баян» сондай», - деп, ой түйіп, - «Алтын шыққан жерді – белден қаз», - деп сөзін бекіткен (Бөкейхан, 1995, 311 б.). Яғни, дәстүрлі қазақ қоғамында Қозы мен Баян

жырының қаншалықты маңызға ие мәдени ескерткіштердің бірі екенін, ал жыр дүниеге келген өңірдің киелілігі сөз болып тұр. Сондықтан біздің пікірімізше бұл атаулардың барлығы халықтық этимология негізінде туындаған.

XVIII ғасырдың ортасына таман Ертіс бойына Ресей империясының бекініс шептері салынып, әскери экспедициялардың негізінде жер атаулары қалыптаса бастаған. Семей, Өскемен, Кереку атауларына байланысты Алаш көсемі: «1713 жылы генерал-губернатор Гагарин, I Петрге Ертіс бойына бекініс салуды ұсынды. Осыны жүзеге асыру үшін Бухгольц 3 мың адаммен келіп Жәміш өзені бойында, Жәміш бекінісін салуды бастаған, кейін Жоңғарлардың қысымымен Омбы өзен сағасына шегініп, сол жерде Омбы бекінісінің іргесін қалаған. Келесі жылдары жоңғарлармен дипломатиялық келісімге келіп, Жәміш бекінісін аяқтаған, 1718 жылы Семей бекінісі салынады. Лихаревтің 440 адаммен зеңбіректерден тұратын экспедициясы Зайсанға жетіп, ары қарай қара Ертіске жеткен. Қайтар жолда Өскемен бекінісі салынады» (Бөкейхан, 2017, 426 б.).

Жалпы, Әлихан Бөкейхановтың зерттеулері көбіне Ертіс бойының киелі географиялық аймақтарына арналғанын байқаймыз. Әлиханның «Екі жол» атты мақаласында 1909 жылы Кереку өңіріне алым-салықты көбейтіп, Ертістің бойында отырған халықты жайылымынан айырып, тартып алмақ болғанда, Кереку қазақтарының Ресей шенеуніктеріне дәлелін келтіреді: «Біз Ертісте жүз елу жыл отырмыз. Ертіс тоғайының аты қоныс алған кілең бабамыздың аты. Ертісті өрлей, қуалай жүрген адамдар біледі: он шақырым жерінде қазақ бейіті қала сияқты. Ертіс бізге ата қоныс болған жер. Біз, Ертісте жоңғарды күшпен қуып қоныс қылғанбыз», - деп (Бөкейхан, 1995, 267 б.), Ертіс бойы көнеден қазақтың мекен еткен тарихи қонысы, ұлттың киелі жері екендігін айтады.

Екібастұз жер атауының шығуы да тұзбен байланысты. Жер атауының шығуына қатысты бізге бірнеше аңыздар жеткен. Соның ішіндегі көп таралған аңыздардың бірі Екібастұз көмір

алабын тапқан Қосым Пішенбаевтың орынды белгілеу үшін жылқының екі қу басы мен тұзды үйген екен (Сапаров, 2007, 96 б.). Н. Коншин мәліметінше: «Жергілікті қазақтар Екібастұз атауының шығуын, көмір алабынан 50 шақырым жерде орналасқан тұзды көлдің атымен байланыстырады. Қазір тұзды көлдің орнында шахта орналасқан», – дейді (Коншин, 2005).

Тұз – қазақ халқының рухани түсінігінде қасиетті саналған. Бұл жайлы Шоқан Уәлиханов жазады: «Тұзды көлдерді кең деп атайды, тұсынан әулие, не аруақ өтіп бара жатқанда көзі түскен деп түсінеді». (Ш.) Сол себепті тұзбен қалыптасқан жер атауларын агиотопонимдерге қоса аламыз деп білемін.

Сол сияқты Қалқаман елді-мекені атауының шығуы да тұзбен байланысты болуы керек. Үлкен және Кіші Қалқаман тұзды көлдері Павлодардан оңтүстік-батысқа қарай 46 км және Ақсудан 25 км жерде орналасқан, оның ауданы 250 шаршы км (Ертістің, 2013).

Қалқаман этимологиялық атауының шығуын емдік қасиетіне байланысты П.П. Семенов «халық-аман» сөзінен шыққан деп мәлімдейді (Семенов-Тян-Шанский, 1903, 388 б.). Өлкетанушы Т.А. Еңсебаев болса, тұзды көл атауын «Қалқаман-Мамыр» ғашықтар аңызымен байланыстырған (Еңсебаев, 2017). Дегенмен Ш. Құдайбердіұлының «Қалқаман-Мамыр» лирикалық дастанына сүйенетін болсақ, автор оқиғаның Сыр өңірі бойында болғанын нақты жазып кеткен. Шежіретану мәліметтері бойынша Мақсат Алпысбесұлы Қалқаман тұзды көліне бұл дастанның ешбір қатысы жоқтығын, Қалқаман тұзды көлінің атауы белгілі Бұқар жыраудың әкесі Қалқаман батырмен байланысты қойылғанын атаған еді. Бұл мәліметтерді өлкетанушы Дәурен Аяшинов та өзінің зерттеулерінде ашуға тырысқан. Ол орыс зерттеушісі Петр Златовтың мәліметтеріне сүйене отырып жазады: «Бұл көлдің аталуы дала ордалары Ресейден тәуелсіз болған кезінде бір беделді қазақтың құрметіне аталған. Бұл көшпенді адамның беделдігі мен құрметтілігі неде екенін анықтау қиын, бірақ көлге аты берілгеніне қарағанда, ол сол далада әулие

ретінде танымал болғаны анық». Әрі қарай зерттеуші Қалқаман батырдың 1714 жылы осы көлдің маңында жоңғарлармен шайқасқа түскенін және Өлкей Марғұланның болжамы бойынша, осы шайқаста Қаржас руынан шыққан, аты аңызға айналған Қалқаман батырдың қаза болғандығын дәлелдейді. Өлкетанушының ақпараттары бойынша Қалқаман батырдың бейіті осы көлдің жағалауында орналасқан. Зерттеуші бұл мәліметті әскери-топографиялық карталарға сүйене отырып көрсеткен.

Агиотопонимдік атауымен қатар өлкедегі Үлкен және Кіші Қалқаман тұзды көлдері де ежелден жергілікті тұрғындар үшін емдік қасиетімен маңызды болған. В.П. Семенов: «Онда тек жергілікті тұрғындар ғана емес, сонымен қатар басқа қалалардан (Омбы мен Семей) науқастар жиналады», – дейді (Семенов-Тян-Шанский, 1903, 388 б.).

Н. Коншиннің дерегінде «Көлдің балшығы да майлы болып келеді және адамдар сол балшықты денелеріне жағып ревматизм сияқты аурулардан айығады», – деген (Рахимов, 2018).

Осыған ұқсас Ертіс өңірінде қасиетті саналатын – Маралды және Мойылды тұзды көлдері.

Маралды көлі Павлодар облысы Шарбақты ауданында орналасқан (Арын, 2003, 479 б.). Көлдің қасиеті табиғи тұзының көп болуымен, минералды тұнба балшығының шипалық құрамымен ерекшеленеді.

Мойылды көлінің емдік қасиеттері де Маралды көлі сияқты түрлі дертке шипасымен белгілі.

1903 ж. В.П. Семенов Мойылды жайлы: «Омбы мен Павлодар аумағындағы Мойылды және басқа да ащы тұзды көлдер туралы айту керек. Бұл көлдердің батпақтарының денсаулық үшін пайдасы анықталды, бірақ арзан және ыңғайлы байланыс пен келушілерге қажетті жағдайлардың болмауы, оларды қол жетімді етпейді», – деп жазған (Семенов-Тян-Шанский, 1903, 71 б.).

Қазіргі кезде көлдің жағасында «Мойылды» санаторийі жұмыс істейді. Санаторий 1922

Сурет 1. Əулиебұлақ 1

жылы ашылып, халыққа қызмет етіп келеді. Онда ем алып, дендеріне шипа іздеушілер алыс-жақын шетелдерден келеді (Арын, 2003, 496 б.).

Жалпы, адам өмірінің басты байлығы – ас-ауқатының берекесі мен денінің саулығы болатын болса, оған септігін тигізетін факторлардың бірі – тұз бен тұзды көлдер. Сондықтан Қазақстанның қасиетті географиясына енгізілетін табиғи құндылық ретінде тануға негіз бар; екіншіден, қазіргі заман талабына сәйкес тұзды көлдерді медициналық туризм орталығына айналдыруға толық мүмкіндіктер бар деп есептейміз.

Зерттеуші Азамат Керімбаев қазақ халқының киелі сөз этнолингвистикалық категорияларының жіктелуінде табиғи киелі орындарға қатысты келесідей пікір білдіреді: «Таулар мен қыраттарға сыйыну көптеген оронимдердің этнолингвистикалық сакральды семантикасында байқалады. Су және табиғи су нысандарына сыйыну қазақ сакральді лексикасындағы киелі гидронимдердің едәуір басым бөлігінің пайда болуына әсер етті», – деп жазады [Керімбаев, 2007, 13 б.]. Бұл пікірмен келісуге болады. Себебі, Ертіс өңіріндегі өзен, көл, бұлақ атауларының қалыптасуында агиотопонимдік киелі мән жатыр.

Баянауыл ауданында Əулиебұлақ атымен белгілі бірнеше киелі нысандар

бар. Баянауыл ауданы, Күркелі ауылдық округінің Ж. Шанин ауылынан солтүстікке 25 шақырым жерде орналасқан. Əулиебұлақ атауы Ақбура елді мекенінде өмір сүрген əулиелермен байланысты қойылыпты. Бұлақ ғылыми тұрғыда толықтай зерттелмеген киелі нысандардың қатарына жатады. Нысан туралы мәліметтер жергілікті басылымдар мен көнекөз қариялардың мәліметтері негізінде қарастырылған.

Ақбура елді мекенін, басқаша Жеті əулие мекені деп те атайды. Күркелі елінің шежіреші қарттарының бірі Нығмет Жаминов əулиелердің атын: «Тəшмағанбет, Төлембек пен Жаулыбайды, Дəнсат абыз, əулие Мұратайды, Қажы Лекер баласы Исабаймен – «Жеті əулие» деп Мəшһүр елге жайды», – деп тізген. Əулиелерді бұл жерге киесі жетектеп әкеледі екен. Сондықтан ертеректе осы жерге келушілердің қарасы көп болған. Сондықтан əулиелер мекен еткен бұлақ бастауының суы дертке шипа қасиетімен ел арасына танылған.

Бұлақтың сипаттамасына назар аударсақ бір емес үш көзі бар. Ең қызығы, үш бастаудан дәмі үш түрлі су ағады. Бұлақтың ғажайыптығы – қыстың ызғарлы суық күндерінде де жанынан жасыл шөптің өсіп тұрғанын көруге болады.

Көпшілік Əулиебұлаққа асқазан, бүйрек, тері ауруларынан емделуге келеді екен. Қазіргі күні арнайы зиярат жасап, емдік суынан шипа іздеп келушілер саны көбейіп келе жатыр.

Сурет 2. Әулиебұлақ 2

Екібастұз қаласынан шығып, Баянауылға кіре беріс Майқайың – Баянауыл тас жолы бойында қасиетті Сарыадыр бұлағы орналасқан. Бұл қасиетті бұлақ жолаушылардың аялдамасы іспетті. Мәлдір бұлақтың суын келген жолаушылар «Тәңірдің берген несібесі» деп біледі. Сарқырап аққан бұлақ суына алғысын білдіріп, бұлақ жанында өсіп тұрған жалғыз ағашқа ниет етіп, матаның кесіндісін байлайды. Бұл көне дәстүр туралы Орынбор генерал-губернаторлығының статтық кеңесшісі Василий Григорьев: «Қасиетті орындардың қасынан өтіп бара жатқан қазақтар, арнайы тоқтап дұға бағышылауды міндеті деп біледі. Сонымен бірге аттың қылын, тозған көйлектің матасын немесе жетіспеген жағдайда құрғақ сүйектерді, тіпті болмаса тас қалдыруды міндет санайды» (РМТМ.Қ. 853, п. 44-46). Ғасырлар бойы сақталып келе жатқан бұл ғұрыпты қазақтар ғана емес, бұлақ суын пайдаланған өзге ұлт өкілдері де ұстануға тырысады.

Сарыадыр қасиетті бұлағының халықтың таным түсінігінде қасиеттілігі туралы М.А. Алпыбес жазады: «Сарыарқа жерінде Сарыадыр деп аталатын жерлер көп кездеседі. Елдің ақсақалы Сарыөлеңдегі Әулие бұлақтың шырақшысы болып отырған Нығмет Жәмінұлы жер қасиетін төмендегідей жырлайды: «Жайқалған көк бетеге, тарлау

өзен. // Сылдырлап ағып жатқан өзен, бұлақ. // Малға – өріс, жанға – шипа бола білген» (Алпысбес, 2005, 22 б.). Демек, қасиетті Сарыадыр бұлағына тәу ету құбылысы ұрпақтан ұрпаққа жалғастығын тауып келе жатқан дәстүр екені анық.

Баянауылдағы «Драверт» жарлауыт қуысы адамдардың көнеден қоршаған ортаға ғұрыптық рәсімдерінің көрініс тапқан орны. Нысан Баянауыл ауылының солтүстік-батысына қарай 5,5 км, Жасыбай көлінің жағасының оңтүстік-шығысында орналасқан.

Ескерткіштің ені 2,8 метр, тереңдігі 2,1 метр, кіре беріс биіктігі 1,8 метр. Үңгірдің төбе жағындағы суреттер қызыл жосамен боялған. Сурет шамамен 1 метрді алады. Шамамен он бес түрлі бейне көрінеді, оның ішінде он шақтысы адамға ұқсайды. П.Л. Драверт мақаласында: «Жарлауыт қуыстың кішкентай мөлшері бір адамның үйі деп айтуға келмейді. Бұл ғұрыптық заттарын сақтауға арналған ғибадатхананың бір түрі болса керек, ал қуыстағы суреттер қандай да бір діни немесе сиқырлы мағынаға ие болған болу керек», – деп сипаттаған (Драверт, 1930, 232 б.). Яғни, бұл тәңіршілдік сенімімен байланысты болуы да мүмкін. Қуыстағы суреттелген адамдардың салт-ғұрыптық билері тәңірден сәттілікті жору, ниет жасауымен байланысты болуы ықтимал. Ж.О. Артықбаев Драверт жарлауыт қуысын шартты түрде «Бақсы тас» деп атау керектігін ұсынады. Осы туралы: «Тас бетіндегі алқызыл

Сурет 3. Драверт үңгірі

бояумен салынған суреттер әлдекімдер айтып жүрген еріккен аңшылар мен терімшілердің қолынан шыққан туыңдылардан бөлек, бұл Тәңірі, Көк аспан мен Жарық күнге деген адамдардың ілтипат сезімі» (Артықбаев, 2018, 33 б.). Яғни, бұл жер тәңіршілдік дәстүрлеріне сай киелі орындардың бірі. Осы жерді қазақ халқы «қорлауға болмайды, зияны тиеді», – деп сақтауға тырысқан. Дегенмен қазіргі кезде суреттер өшіп бара жатқаны қиын мәселе.

Ертіс өңіріндегі этноархеологиялық маңызы бар киелі нысандар қатарына Қаз дауысты Қазыбек бидің сөре тасы жатады.

Нысан Баянауыл ауданы, Мұрынтал ауылынан 3 шақырым жердегі Далба таулары, Теректібұлақ атты тау бұлағының маңында орналасқан. Қазыбек бидің сөре тасы үсті тастармен үйіліп, тас стелламен белгіленіп, жан-жағы темір қоршаулармен қоршалған объект түрінде көрініс тапқан. Ол нысан М.А. Алпысбес еңбегінде келесідей сипатталады: «Далба тауының етегінде «Қазыбек сөресі» сопақтау келген төрт меңгірден тұрады. Қазақтар сөре ретінде қолданған. Тек өкініштісі – осы меңгір тастардың бүгінгі күні екеуі ғана сақталған» (Алпысбес, 2005, б. 102).

Сурет 4. Қазыбек бидің сөре тасы

Сурет 5. Едіге бидің билік тасы

Қазыбек би – (шамамен 1667-1764 жж.) Орта жүздің атақты билерінің бірі, Қазақ хандығының мемлекеттік тарихи қайраткері, Тәуке ханның атақты үш биінің бірі болған. Қазыбек бидің шыққан тегі Орта жүз Арғын руы ішіндегі Қаракесекке жатады. Жас кезінен бастап өзінің жалынды, жарқын сөздерімен бүкіл Қазақ хандығында танымал болған. Тәуке хан, жас таланттың қабілеттеріне сүйсініп, 18 жасар Қазыбекті Жоңғар мемлекетіне аттандырған делегаттар қатарында алып барады. Жас бидің жалынды сөздерінің арқасында жоңғарлар айдап әкеткен малдар мен тұтқындарды босату жүзеге асады. Қазыбектің қаздай сыңғырлыған аңыз дауысына орай Қаз дауысты деп атаған.

Қартая келе Қазыбек би саяси істерден алшақтап, өкілеттілігін ұлы Бекболатқа табыстап кетті. Қалған өмірін алдымен Сарыарқа даласының Қарқаралы, кейін Далба тауларында өткізеді.

Қазыбек би Далба тауларындағы қыстауында дүниеден озады. Ұрпақтары мәйітін қасиетті Түркістанға апарып жерлеуге бел байлайды. Дегенмен, сықырлаған аязды қыста жолға шығу қиындық туғызып, бидің денесін көктемге дейін сақтауды жөн деп есептейді. Сол үшін бидің қыстауы маңына үлкен тастарды жинап, бидің мәйітін сонда қояды. М. Алпысбес сөрелеу әдісі туралы

келесідей мәлімет береді: «Сөреге сақтау» негізінен қыс мезгілінде қайтыс болған адамды көктемге шейін сақтаудың тәсілі. «Сөрелеп жерлеу» ғұрпы да көне түріктік тайпалардың жерлеу ғұрпындағы жер бетінде жерлеу салтынан бастау алады. Бұл жерлеу ғұрпы түркі тілдес шамандық діндегі Сібір халықтарында да кейінгі уақытқа дейін сақталып келді» (Алпысбес, 2005, 380 б.). Көктем кезінде Бекболат би бастаған топ бидің денесін Түркістанға әкеліп, Қожа Ахмет Яссауи кесенесінің қасына жерлейді.

Қаз дауысты Қазыбек бидің денесі сақталған сөре тастар туралы мәлімет ауызша үлгіде жеткен. Кейін сөре тастар орналасқан орын қоршалған. Халықтың нанымында танымал тарихи тұлғалар жатқан жерлерге киелілікке байланысты түсінік жатыр. В.В. Григорьевтің жеке қорында осы жайлы келесідей ақпарат беріледі: «Қазақ даласында бұрынғы дала тұрғындарының көптеген ескерткіштері сақталған, олардың сақталынып қалуына қазақ даласындағы аруақтар сенімі себеп. Қазақтар өздерінің киелілік сенімдерін бейтаныс адамдардан жасыруға тырысады» (Қ,631, п. 43). Сол себепті, Қазыбек бидің сөре тасы жұрттың жиі барып, кие тұтатын орындарының бірі болып табылады.

Қазақ халқының ауызша үлгісінде аталып, қастерленетін киелі ескерткіш – Едіге бидің

билік тасы. Киелі орын Баянауыл жеріндегі Мұрынтал ауылынан оңтүстік-батысқа қарай 2 шақырымдай жерде орналасқан.

Едіге би – қазақтың атақты биі болды. Бидің шежіресін шежіретанушы М.А. Алпысбес келесідей өрбітеді: «Айдабол-Жанғозы-Төлебай. Төлебай батырдан – Еламан, Едіге би, Елкелді» (Алпысбес, 2005, б. 375). Айдабол би – Қазақ хандығының біртуар биі болған. Ал Едігенің әкесі Төлебай – даңқты батыр.

Едіге би бүкіл Сарыарқаға белгілі Шоң бимен Торайғыр бидің әкесі болатын. 1833 жылы Шоң би Баянауыл сыртқы округінің аға сұлтаны болды.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы Едігенің балалары дүниеге келер алдында түс жоруы жайында мынадай ауызша дерек кездеседі: «Шоң туарда қара бүркіт ұстадым. Жемін екі қанатымен бүркеп жеді. Екінші – Қиғара – туарда қырғауылдың қоразын ұстадым. Мал баққаннан басқа дәнемеге жарамас! – деген екен. Үшінші – Шорманда – тот басқан қылыш тауып алдым. «Тотын кетіремін дегенше кім бар, кім жоқ!» – деген. Төртінші – Торайғырда сұңқар ұстадым: көлдің бір шетінен кірді, бір шетінен шықты. Алған құсын бір шоқымады. Адамның сұңқары болар!» – депті (Көпейұлы, 2006, 79 б.).

Мұрынтал ауылы маңында жатқан ірі-ірі қойтастар халықтың ауызша дәстүрінде, Едіге бидің даулы мәселелерді шешетін жиын орны болса керек. Дәл осы жерде даңқты би сот істерін шешіп, күрделі мәселелерді талқылаған. Ақсақалдардың мәліметтерінше, Едіге би Ақ нарға мініп биік тастың жоғары бетіне көтерілген. Сарыарқа жұртшылығы осы жерді «Ердің құнын екі ауыз сөзбен шешкен Едіге» деп есімін дәріптеген екен.

Едіге бидің билік тасын қазақ халқы ескі дәстүрге сәйкес, қасиетті, киелі орын деп санайды. Осы орынға Ертіс өңірінің халқы келіп дұға қайырып жүр. Бұл нысанды халық киелі рухани ескерткіш тұрғысында ерекше қастерлейді.

Ертіс өңірінде орналасқан киелі орындар тарихтағы ұлы тұлғалар есімімен байланысты. Ұлы тұлғалардың басына зиярат ету дәстүрлері киелі аңыз-әпсаналармен

сабақтастырылады. Ә. Муминов сөзінше, тұлғаның қасиеттілігі туралы аңыз-әпсаналар киелі орындарға зиярат ету дәстүрінің негізі. Көбінесе ондай орындар кеңестік зерттеушілер тарапынан қарастырылмай немесе бір жақты әдеби ескерткіш деп бағаланған (Муминов, 2011, 62 б.). Сонымен қасиетті тұлғалардың кереметтілігі туралы оқиғалар әпсаналарда сипатталған және көпшілігі қағаз бетіне түспей ауызша дәстүр түрінде халық жадында сақталған.

Әпсаналарға зер салсақ, қасиетті адамға киелік қону түспен жүзеге асады. Түсінде оған әулие келіп (көбінесе бұл – ақ киінген Қызыр әулие) аян береді. Аянда әулие оған халыққа көмектесу жолында өз қызметін бастауын айтады. Қасиеттілікпен айналысудан бас тартқан жағдайда ол күрделі ауруларға шалдығады. Келіскен жағдайда бойындағы барлық ауру-сырқадан айығып құтылады. Ереже бойынша әулиені түсінде көру киелі орында түнеумен жүзеге асады (көпшілік жағдайда ата-баба бейіті, әулие қонған орын).

Қасиетті адамның бір ерекшелігі – құпия ілімді білуі. Ол жолығуға келген адамның ішкі ниетін алдын ала біледі. Қасиетті адамның бойында көріпкелдігі де болады. Мысалы, келген адамдардың түстері жайлы біледі, кей кезде түс процессіне дейін араласады.

Қоғамдық өмірде құпияны ашуға көмектесіп жатады. Мысалы, әулие жоғалған жылқыны немесе басқа мал түрін табуға жәрдемдескені туралы аңыз-әңгімелер тараған. Қасиетті адамдардың бойына киеліліктің пайда болуы туралы Ә. Муминов келесідей жазған: «Ежелгі батырлар ғажайыптардың (керемет) жаратушылары болып табылады, бұл олардың табиғаттан тыс күші арқасында мүмкін болды. Тағы бір дәстүр бойынша, батырлар Қызыр пайғамбарымен қарым-қатынастан керемет рухани күш (барака) алады (Қыдыр Илияс, Қыдыр Илияс-У Абдалдың нұсқалары бар)» (Муминов, 2016).

Киелі орындар немесе естелік орындары бір өңірдің тарихын баяндап қоймайды, ол сол өңірдің ерекшелігі мен тартымдылығын, мәдени өзегін көрсетеді. Мысалы XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың ортасында

Тарбағатайдың таулы аймақтарында емші, сынықшы Досқанұлы Ырғызбай әулие өмір сүріпті. Әулиенің өмір сүрген жылдары шамамен 1787-1850 жж. Аралығы.

Ауызша жеткен мәліметтерде, емші шипалы шөптермен науқасты емдеп, қан тамырлардың соғысы арқылы ауруды анықтаған. Бірақ өзінің көмектері үшін халықтан ешқашанда ақы алып көрмеген: «Жетім-жесірге беріңдер, менің міндетім бөлек», – дейді екен. Әулиенің жалпақ жұртқа есімі қатты сырқаттанған Құнанбай биді емдем жазғанымен таныла түскен. Бұл мәлімет поляк этнографы Адольф Янушкевичтің күнделіктерінде жазылады. Ризашылығы ретінде Құнанбай емшіге құлыны бар биені сыйға тартып: «Алла қаласа, осы биімен өміріңде таршылық көрмей өтесін», – депті деседі [243].

Халықтың мұң-мұқтажын дұға, емдік шөптермен емдеген дала дәрігері Ырғызбайға жан-жақтан келушелер көп болған. Мәліметтерге сүйенсек, Ырғызбай атаның көріпкелдік қасиеті де болған. Ол алдын ала келе жатқан адам туралы біліп отырыпты.

Әулие өмірден озған соң 1902 жылдары мазары тұрғызылған. Жатқан жері қасиетті саналып, халық басына келуін ешуақытта тоқтатпаған. 2014 жылы ескі мазардың орнына жаңа кесене тұрғызылып, халықтың мінәжат орнына айналған.

Келесі Ертіс өңірінде орналасқан Исабек ишан хазірет киелі орны мен әулиелігі туралы ел арасында тараған аңыздарға тоқталып өтсек.

Исабек ишан хазіреттің белгілі тәлімгері болған Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы ұстазына арнаған қара өлеңінде былайша жазады: «Жан еді шарапатты даңқы жеткен// Кәнекей, кім бар еді одан өткен.// Түрлі ауру, шерменде де, тіпті науқас,// Жазылып сау-саламат болып кеткен. Көзсіз келсе алдына көзді болған,// Тілсіз келсе сөйлейтін тілді болған.// Не дегенін құдайым қабыл етіп,// Мұңлы, кәріп алдына бәрі толған.// Саңыраудың себеп болған құлағына,// Ақсақтың дауа болған аяғына.// Жын-шайтан құтылып халис болған,// Өзі түгіл сүйкенсе таяғына», – деп

қасиеттілігін көзімен көрген Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы әулиенің шарапатын сипаттаған (Көпейұлы, 2006, 36 б.).

Жалпы қазақ елінде көпшілікке белгілі Исабек ишанның тәлімгері Мәшһүр Жүсіп әулиемен де қазақ еліне тараған аңыз-әңгіме деректері мол. Соның бірі әулиенің өзінің дүниеден озары туралы алдын ала білуі мен денесінің 20 жылдай уақыт бұзылмағандығы жайындағы оқиғалар. Мәшһүр Жүсіп өмірден озарын 1 жыл бұрын білген екен. Өзін жерлеуге байланысты әулие келесідей ескертпе айтса керек: «Мен өзім тірі күнімде Құдайға шын берілгенмін. Өлген соң, менімен жұмыстарың болмасын». «Үйдегі парызды базардағы нарық бұзады», – дегендей, заманның толқыны еріксіз билеп кетіп: «Өлгенде, керек болады», – деген ой тіріде өзіне жарату жабдығына ықтияр түсіреді: «Пенденің дегені болмайды, Алланың дегені болады»... Жайнамаз, Сіләмболы (Стамбул) алаша, өлгенде бір шапан, оның сыртынан жайнамазға орап барып, екеуі қабір басында берілсін...» (Көпейұлы, 2006, 244 б.). Мәшһүр Жүсіп айтқандай бір жылдан соң қайтыс болып, ел-жұрты оның мәйітін қалай өсиет етсе дәл солай жерлеген. Жылдар өткенімен мәйіт бұзылмақ түгілі бөлме ішіне хош иіс таратып тұрған. Сүйіндік Көпеев марқұм өз естелігінде: «1946 жылы Сәбит Мұқанов келіп, қабірдің ішіне түскен. 1950 жылы өзім де түсіп, денесін сипаған едім, сонда жадағай жерде жатса да, біртүрлі хош иіс шығып тұрды. Ешбір құрт-құмырсқа, көрді жайлап алатын сасық күзен, тышқанның ізі де білінбеді», – деп жазады.

Халық арасында сақталған аңыздарда, Қазанғап би шыншыл, әрі адал адам болыпты. М.Ж. Көпейұлы ұстазы Исабек Ишанның әділдігі жағынан Сарыарқада үш би барын, біріншісі – Құнанбай би, екіншісі – Шоң би, үшіншісі – Қазанғап би деп атайтынын жеткізеді.

Қазанғап Сатыбалдыұлы, Бәсентиін руынан шыққан белгілі би болған. Өмір сүрген жылдары 1771-1856 жж. Қазанғап Ертіс өңірінің дамуына зор үлес қосқан қайраткер еді. Ол Баянауыл сыртқы округі ашылғанда

сүбелі міндеттер атқарып, кейін 1843-1848 жылдар аралығында аға сұлтаны болды. Қалқаман тұзды көлінен тұз шығаруды ұйымдастырып, ел үшін жасаған қызметтеріне орай, Батыс-Сібір генерал-губернаторлығы майор шенін берген еді.

Патша әкімшілігі Қазанғап Сатыбалдыұлының халық арасындағы беделін ескере отырып, әрқашан пікір-ұсыныстарымен санасып отырған және биді ерекше құрметтесе керек. Мәселен, Санкт-Петербург архивінде Қазанғап Сатыбалдыұлына қатысты арнайы жеке істер табылды. 1806-1812 жылдар аралығын қамтитын тарихи істерде Коряков форпостының басшысы Антон Колонның граф Румянцевқа жазған хатында, Бәсентиін руының старшыны Қазанғап Сатыбалдыұлының жалақысын көтеру туралы өтініш жазса (РМТМ. Қ. 1291, п. 1-2) 1808 жылғы келесі бір рапортта Қазанғап бидің кезінде, елде тыныштық орнап, ұрлық азайып, ру аралық қарулы қақтығыстар тоқтағандығын мәлімдейді (РМТМ. Қ. 1291, п. 4-5). 1810 жылғы граф Румянцевтің жазған мәлімдемесінде Қазанғап Сатыбалдыұлының адамдары шептен қашқан 3 орыс солдатын ұстап, бөлімшеге қайтарғаны жайлы жазады. 1812 жылғы Ресей императорына жазған Батыс Сібір генерал-губернаторы Георгий Глазенап: «Жоғары мәртебеліден осы құрметті старшинге капитандық шенді беруіңізді өтінемін», – деп сұраған хаты кездесті (РМТМ. Қ. 1291, п. 6).

1856 жылы Қазанғап Сатыбалдыұлы дүниеден озған соң, Рамазан есімді тәлімгері Қызылжар (Петропавл) және Омбы шаһарынан ақ мәрмәр әкеліп, бейітті қоршап, үсті ашық сағанатам салса керек. Дегенмен, кеңес үкіметі кезінде құрылыс толық қиратылып, кірпіштерін ауылдың тұрғындары жеке құрылысқа алып кеткен. Алайда, қасиетті энергетикалық өрісі бар киелі орынға, жылқы, қой жануарлары жайылмай үркіп айналып өтеді екен. 2008 жылы бидің бейітінің жаңадан қоршауы жаңартылып, ескерткіш орнатылған. Бұл орынды Ертіс өңірінің жұртшылығы адамға

ерекше рухани күш-қуат беретін, аруақты жер деп, атақты бидің жатқан орнын ерекше қадірлейтін болған. Қазіргі күні Қазанғап Сатыбалдыұлының ескерткіші Ертіс өңірінің халқы үшін тарихи маңызды киелі орын болып табылады.

Шығыс Қазақстан облысы, Аягөз ауданы, Ақшатау ауылы, Сандықтас қонысында жерленген зар-заман ақындарының өкілі Дулат Бабатайұлының кесенесі халықтың қасиетті орны. Ақын, қоғам қайраткері Дулат Бабатайұлы 1802-1874 жылдар аралығында Ертіс өңірінде өмір кешкен. Ол патшалық Ресейдің отаршылдық саясатына, қоғам ішіндегі әділетсіздіктерге наразылық білдірген адам болатын. Жастайынан ескіше оқыған ақын, ел ішіндегі сауатты адамдардың қатарына жатты. Көзі ашық, көкірегі зерек зиялы тұлға ел ішінде орнаған әділетсіздіктерді көзімен көріп, бей-жай қала алмады. Ақынның «О, Сарыарқа, Сарыарқа», «Асқар таудың сәні жоқ», «Аягөз қайда барасың?» және т.б. өлеңдері соның дәлелі.

1990 жылы ұзақ уақыт ізденістерден кейін ақын бейіті орналасқан белгітас табылды. Сол жерге кесене тұрғызылып, ақынның есімі жалпыұлттық көлемде ұлықталды. Халық санасында бұл орын киелі мәнге ие, қадірлі, құрметті орын болып табылады.

Ертіс өңірінің көрнекті тарихи тұлғаларға арналған киелі орындарының бірі – бұл Мұса Шорманов кесенесі. Киелі нысан Баянауыл ауданы Теңдік ауылынан солтүстік-шығысқа қарай бір шақырым қашықтықта, Ащысу өзенінің оң жағалауындағы Ақкелін шатқалының ескі қазақ зиратында орналасқан.

Белгілі мемлекет және қоғам қайраткері, этнограф және публицист, қазақ фольклорын жинаушы, ағартушы Мұса Шорманов 1818-1884 жылдар аралығында киелі Баянауыл аймағында өмір кешкен.

XIX ғасырдың 50-60-жылдары Мұса Шормановтың қоғамдық-саяси мансабы шарықтай түскен уақыт болатын. 1854 жылы Мұса Шорманов Баянауыл округінің аға сұлтаны болып тағайындалды. Бұл қызметте Мұса оған сеніп тапсырылған округтің

шаруашылық, мәдени жағдайының жақсаруы бағытында айтарлықтай жетістікке жетті. Халқының ағартушылыққа ден қоюына қолдау көрсетіп, қамқорлық танытқаны үшін зор беделге ие болды. Мұса білім мен мәдениеттің мән-маңызын түсіне отырып, жас қазақтардың орыс мектептері мен пансионаттарында білім алуы мақсатында белсенді жұмыс атқарды. 1857 жылы аға сұлтанның ұйымдастыруымен Омбыда болыстық кеңселер хатшыларын дайындайтын мектеп ашылды. Мұса Сібір қазақтарының облыстық басқармасы алдында көшпелі өмірге бейімделген жылжымалы гимназияларды ашу мәселесін бірнеше рет көтерді. Өз қаржысы есебінен Баянауылда мешіт пен медресе салды.

1868 жылы Баянауыл округі таратылып, Мұса Шорманов полковник атағымен отставкаға жіберілді. Алайда білікті басшының еңбегі ескерусіз қалмады. 1868-1884 жылдары, өмірінің соңына дейін Мұса Батыс Сібір генерал-губернаторлығында қазақтар бойынша кеңесші болды. Дарынды басқарушы қазақ балалары бар жетімдер үйі, қайырымдылық үйі мен интернаттарға қол ұшын созып, қайырымдылық көрсету үшін беделді, бай қазақтарды жұмылдыратын.

Сонымен қатар Мұса Шорманов Ертіс өңірі қазақтарының этнографиясы, тарихы мен шаруашылығы бойынша мол мұра қалдырды. Мұса Шормановтың «Қырғыз халқының салт-дәстүрлері», «Батыс Сібір қазақтарының мал шаруашылығы туралы», «Павлодар уезі қазақтары туралы ақпараттар», «Қыстаулар мен қысқы көш», «Қазақтардың көші туралы» секілді еңбектері сапалы фактологиялық материалдармен ерекшеленеді, өз халқының мәдениеті пен тұрмыстық шаруашылығын терең танығанын айғақтайды.

Мұса Шорманов бейіті силикат кірпіштен жасалған отбасылық зиратқа жерленді. Оның бейіті фигуралы, тік бұрышты, темір қаңылтыр қоршау мен мәрмәр блоктардан болатын. Киелі орындарды қайта жөндеу, реставрациялық жұмыстар барысында 2018 жылы атақты бидің 200 жылдығына орай, басына ақ күмбезді кесене салынды. Кесенеге жол төселіп, жан-жағы абаттандырылған.

Баянауылдағы келесі бір қасиетті орындардың бірі Жаяу Мұса Байжановтың мазары. Киелі орын Мұрынтал ауылынан батысқа қарай шамамен 10 шақырым қашықтықта орналасқан. Белгілі қазақ халық композиторы, ақын әрі әнші Жаяу Мұса Байжанұлы 1835 жылы Жасыбай көліне жақын маңда дүниеге келген. Ол ауылға келетін әншілер мен күйшілерді тыңдап өсті. Халық әндерін орындаушылармен танысып, әр түрлі аспаптарда ойнаудың ерекшеліктерін бойына сіңірді. Халық әншілерінің шығармаларын орындаған кезде домбыра, қобыз, саз сырнайда шебер ойнайтын (Қазақстанның өңірлік, 2017, 450 б.).

Жаяу Мұса әндерінің мазмұнына зер салсақ, сыни пікірге, сатираға, мысалға толы, олар әйелдердің қиын тағдыры, шешілмеген әлеуметтік мәселелер сияқты қоғамның өзекті проблемаларына ұласып жатады. Туындыларында махаббат лирикасына да, азаматтық лирикаға да орын бар. Шығармалары сан қилы әрі идеяға бай. Олардан мол музыкалық бояуды аңғаруға болады. Оның «Толғау», «Тұтқын зары», «Қазан қыздары», «Тұрымтай», «Құлбай», «Шолпан», «Сапар», «Хаулау», «Сұрша қыз» және басқа әндері ел арасында танымал. Әсіресе «Ақсиса» әні халық арасында ерекше танымалдыққа ие. Өлеңнің шығу тарихына алғышарт болған Баянауыл өңірінде басшылық қызметте болған Шорманның ұлдары – Мұса мен Мұстафа Жаяу Мұсаға сабақ болсын деп астындағы жалғыз атын тартып алады. Сол кезден бастап, ақын халық арасында Жаяу Мұса атанған.

Жаяу Мұса 1929 жылы 94 жасында қайтыс болады. Ақынның бай рухани, музыкалық мұрасы, заманауи қазақи мәдениеттің қалыптасуына ықпалы оның мазарының Павлодар облысының киелі нысаны ретінде қарастырылуына негіз болды. Жаяу Мұса мұрасын құрметтеп, қадірлеу, оның жерленген орнына бару облыстың заманауи мәдениетінің ажырамас көрінісі болып табылады.

Жалпы тарихта көрсетілген өткен шақ естелігі қоғам үшін, халық үшін, мемлекет

үшін маңызды. Жоғарыда айтып кеткен мысалдардай мұндай естеліктерге толы киелі орындардың танымдық құндылығы зор. Мәдени-тарихи ескерткіштер, қасиеттілерге арналған мемориалды кешендер, эпсаналар мен салт-жоралғылар – көне дәстүр мен архетиптерді сақтайды. Тарихи архетиптер – мифтік бейнелер, діни ілімдер, салт-дәстүр, ұлттық идея түрінде тасымалданады. Сондықтан әр өңірдің өткенімен танысу үшін киелі орындарын аралау қажетті. Олар өңірдің мәртебесі мен мақтанышы. Мысалға мифтік образдардың маңыздылығы арқылы ғалым Серікбол Қондыбай әулиелердің тарихын өңірдің географиясымен байланыстырып сипаттаған. Маңғыстау өңірінің табиғаты мен киелі ландшафтысын, қасиетті тұлғаларын мифтік сюжеттермен баяндап, сол өңірге қызығушылықты арттырған. Расында, Маңғыстаудың географиялық ерекшелігіне зер салсақ тау мен тастардан мифтік бейнелерді байқауға болады. Дәл сондай Ертіс өңірінің табиғи географиялық пейзажы, мифтік бейнесімен тылсым құпияға толы.

Елдің, өңірдің ерекшелігін сипаттайтын киелі орындар өзінің рухани құндылығы негізінде мемлекеттің басты бір тірегі болып табылады. Біріншіден, киелі орындардың өзектілігі өткен шақтың сақтаушысы бола отырып болашаққа қадам жасау тәжірибесі болса, екіншіден, өңірдің ерекшелігін сипаттайтындықтан, ол тек көрікті жер ғана емес, сол өңірдің мәдени келбетін көрсетеді. Үшіншіден, тарихи географиялық сипатталған жер кеңістігінің символдық нүктелері болғандықтан елдің нақты бір уақыт шеңберіндегі тарихи-мәдени құндылық әлеуетінің көрсеткіші ретінде маңызды міндет атқарады.

Қорытынды

Зерттеу нәтижесінде келесідей қорытындылар жасауға болады: 1. Ертіс өңірінің киелі орындары типологиялық бөлінісі бойынша орасан зор санаттылығымен ерекшеленеді. Мұндай орындар қарапайым

географиялық нысандар болғандығымен, бірақ «қасиетті орын» ретінде өзіне әр түрлі білімдер комплексін жинақтайды. Яғни, Ертіс өңірінің киелі географиясы немесе киелі орындар торы бірнеше ғасыр жинақталып, халықтың тарихи-мәдени мұрасы сақталған ортақ бір киелі кеңістікті құрайды. 2. Ертіс өңірінің киелі география моделі қарапайым халықтың стихиялы түрде өзін-өзі ұйымдастыруы және ұлттық рухани құндылық аясында бір орталыққа жұмылу формасы болып табылады. Бұл рухани орталықтар ескі сеніммен дәстүрлі дүниетанымдық көзқарастарды саралау негізінде қайта қалпына келтірілді. Халықтың киелі орындардың рухани күшіне сенімі әр түрлі тарихи кезеңде ұлттың өміршеңдігіне, өзін-өзі анықтауына және қорғануына ықпал жасап келген. 3. Ертіс өңірінің киелі географиясы мемлекеттің шекарасын құрылымдау мен игерудегі халықтың әдісі болған. Осы әдіс негізінде әлеуметтік аймақтар қалыптасып, адам мен киелі орын арасындағы өзара тығыз байланыс орнаған. 4. Киелі орындар қазақ халқының әдет-ғұрып, салт-дәстүрінің, қоршаған ортаға ұқыптылықпен қарау, екі дүниені құрметтеудің қағидаларының қалыптасуына негіз болған.

Сонымен, Ертіс өңірінің киелі нысандары халықтың ұлттық кодының сақтаушысы. Тарихи оқиғалар желісі шоғырланған символдық нүктелер – мәдени болмысымызды танудың өзекті орталығы. Толеранттылық пен қоғамдық сананың ашықтығы, прагматизмдік жолмен заманауи Қазақстанның тарихы мен мәдениетін әлемге танымал ететін құтты мекені болып табылады.

Қаржыландыру

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министрлігі Ғылым комитетінің АР08857699 «Даланың өркениеттік коды ретінде қазақтардың көшпелі және отыршыл мәдениетінің симбиозы» гранттық қаржыландыру ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған.

Әдебиеттер тізімі

- Алпысбес М.А., Аршабек Т.Т., Қасен Е.Б., Кейкі Е. Көне Көктау, байырғы Баянаула байтағының тарихы (монографиялық зерттеу). – Астана: «Парасат Әлемі» баспасы, 2005. – 480 б.
- Артықбаев Ж.О. Байырғы бейнелеу өнерінің абыздық мазмұны: Баянауыл өңірінен табылған ерте замандағы бейнелеу өнерінің туындылары мысалында // Альманах Мәдениет. Культура. Culture. – Астана: Қазақ ғылыми-зерттеу мәдениет институты, 2018. – 126 с.
- Артықбаев Ж.О. Баянауыл. – Астана: Фолиант, 2009. – 312 б.
- Арын Е.М., Кудабаяев А.Ж. Павлодарское Прииртышье: энциклопедия. – Алматы: Әверо, 2003. – 678 с.
- Бартольд В.В. Извлечения из сочинения Гардизи Зайн аль – Ахбар: прил. к «Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью, 1893 - 1894 гг.» – Москва, 1973. Т.8. – С. 23 - 63.
- Бөкейхан Ә. Таңдамалы (Избранное). Гл. ред. Р. Нурғалиев. Сост. : С. Аққұлұлы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 478 б.
- Бөкейхан Әлихан Шығармалары – Сочинения / құраст. Сұлтан Хан Жүсіп (Аққұлұлы). 6 томдық. – 3 том. – Астана: Сарыарқа, 2017. – 616 б.
- Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Алма-Ата, 1985. 416 с.
- Горбаневский М.В. Из опыта культурно-исторического анализа топонимии: русские ойконимы // Топонимия и общество. – Москва. – 1989. – С.11-34.
- Драверт П.Л. Грот с писаницей на озере Джасыбаи в окрестностях Баян-Аула // Известия Западно-Сибирского отдела Русского географического общества. – Омск, 1930. – Т. VII. – С. 231–234.
- Еңсебаев Т.А. Павлодар өңірінің тарихы туралы очерктер: том 1 / бас ред. А. Нухұлы. – Павлодар: ПМПИ, 2017. – 188 б.
- Ертістің Павлодар өңірі. Энциклопедия / Б.Ө. Жақып. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2013. – 776 б.
- Керімбаев А.Е. Қазақ тіліндегі сакральді атаулардың этнолингвистикалық сипаты: 10.02.02: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2007. – 25 б.
- Коншин Н.Я. Қазақ этнографиясына байланысты еңбектері. – Павлодар: ЭКО, 2005. – 310 б.
- Коншин Н.Я. От Павлодара до Каркаралинска. Путевые наброски // Памятная книжка Семипалатинской области. – Семипалатинск, 1901. – Вып. 5. – С. 1-55.
- Көпейұлы М.Ж. Шығармалары: 20 т. – Павлодар: «ЭКО» ЖШС, 2006. – Т. 9. – 366 б.
- Қ.631. Т. 1. Ис. 241. П. 1–4, 43–47.
- «Қазақстанның киелі жерлер географиясы» жобасына енгізілетін нысандарды іріктеудің ғылыми негізделген критерийлер: ұжымдық монография / ред. З.Е. Қабылдинов – Алматы: Атамұра, 2017. – 260 б.
- Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандары / жауапты ред. Б. Әбдіғалиұлы. – Астана: Фолиант, 2017. – 504 б.
- Махмұт Қашқари. Түрік тілінің сөздігі: 3 томдық шығармалар жинағы / Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А. Егеубай. – Алматы: Хант, 1998. – 600 б.
- Муминов А. Культура святых мест в центральной Азии: тема древних героев // Исламская духовность, рациональность и этнокультурные традиции как факторы противодействия религиозному экстремизму: матер. междунар. науч. конф., посв. 20–летию ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. – Астана, 2016. – С. 58–74.
- Муминов А.К. Родословное древо Мухтара Ауэзова. – Алматы: Жибек жолы, 2011. – 304 с.
- Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – Москва: Наука, 1988. – 187 с.
- Рахимов М.И., Шаяхметов Н.У., Батталов К.К. Сакральная география Прииртышья в трудах российских исследователей / Sacral Geography of Region in the Works of Russian Researchers // Bylye gody. – 2018. – Vol. 50, Issue 4. – P. 1406-1416.
- РМТМ. Қ. 853 (Санкт–Петербург). Т. 2. Ис. 7. П. 1–46.
- РМТМ. Қ. 1291 (Санкт–Петербург). Т. 85. Ис. 6. П. 1–6.
- Сапаров Қ.Т. Павлодар облысының топонимикалық кеңістігі (қазақтардың кеңістікті игеру тәжірибесінің жер–су атауларындағы көрінісі). – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2007. – 308 б.
- Семенов–Тянь–Шанский П.П. Россия: Полное географическое описание нашего отечества. – Санкт–Петербург: Изд. А.Ф. Девриена, 1903. – Т. 18. – 478 с.
- Янушкевич А. Дневники и письма из путешествий по казахским степям. – Алматы: МКА, 2005. – 236 с.

М.И. Рахимов¹, К.К. Батталов², А.Т. Дукомбайев³, К.С. Сапарова⁴

¹Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан

²Astana IT University, Астана, Казахстан

³Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

⁴Национальный музей Республики Казахстан, Астана, Казахстан

Историко-культурные аспекты изучения сакральных мест Прииртышья и проблема агиотопонимии

Аннотация. Статья посвящена проблеме агиотопонимов сакральных мест Прииртышья. На территории Казахстана, простирающейся от Алтая на востоке до Каспийского моря на западе, много топонимов, названных в честь святых. В частности, в Прииртышье много топонимов, связанных с именами святых. В связи с этим следует отметить, что Прииртышье является одним из сакральных мест казахского народа с тысячелетней историей. Только изучая священные места, простирающиеся на сто–сто двадцать километров по обоим берегам по всей протяженности Иртыша, мы можем сохранить традиционную религию. Основой для образования агиотопонимических имен были сакральные персонажи, святые, их пути, которые легли в основу легенд. В народном мировоззрении места, где ступала нога святых, считались сакральными, а места поклонения, построенные для сакральных персонажей, становились важными объектами поклонения.

Ключевые слова: Прииртышье; священное; святые места; агиотопоним; историческая память; национальное самосознание; духовные ценности.

M.I. Rakhimov¹, K.K. Battalov², A.T. Dukombaiev³, K.S. Saparova⁴

¹Toraighyrov university, Pavlodar, Kazakhstan

²Astana IT University, Astana, Kazakhstan

³L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

⁴National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

Historical and cultural aspects of the study of the sacred places of the Irtysh region and the problem of hagiotomension

Abstract. The article is devoted to the problem of hagiotic understanding of the sacred places of the Irtysh region. On the territory of Kazakhstan, stretching from the Altai in the east to the Caspian Sea in the west, there are many toponyms named after saints. In particular, there are many toponyms associated with the names of saints in the Irtysh region. In this regard, it should be noted that the Irtysh region is one of the sacred places of the Kazakh people with a thousand-year history. Only by studying the sacred sites stretching for one hundred to one hundred and twenty kilometers on both banks along the entire length of the Irtysh, we can preserve the traditional religion. The basis for the formation of hagiotonymic names were sacred characters, saints, and their ways, which formed the basis of legends. In the popular worldview, the places where the foot of saint set foot was considered sacred, and places of worship built for sacred characters became important objects of worship.

Keywords: Irtysh; sacred; holy places; hagiotonym; historical memory; national identity; spiritual values.

References

Alpysbes M.A., Arshabek T.T., Kasen E.B., Keyki E. Kone Koktau. 6ayyrgy Bayanaula baytagynyn tarikhy: monografiyalyk zertteu. [Kone Koktau, history of the 6th bayanaul baytag: monographic survey] (Astana, «Parasat Alemi» baspasy, 2005, 480 p.), [in Kazakh].

Artykbayev Zh.O. Bayyrgy beyneleu onirinin abyzdyk mazmuny: Bayanauyl onirinen tabylgan erte zamandagy beyneleu onerinin tuyndylary mysalynda // Kit.: Almanakh Madeniyet. Kultura. Culture. [Priestly content of ancient fine art: on the example of works of ancient fine art found in the Bayanaul region /Kit.: Almanac Culture. Culture. Culture] (Astana, Kazak gylymi-zertteu madeniyet instituty, 2018, 126 p.), [in Kazakh].

- Artykbayev Zh.O. Bayanaul. [Bayanaul](Astana, Foliant, 2009, 312 p.), [in Kazakh].
- Aryn E.M., Kudabaev A.Zh. Pavlodarskoye Priirtyshye: entsiklopediya. [Pavlodar Priirtyshye: encyclopedia] (Almaty, Evero, 2003, 678 p.), [in Russian].
- Bartold V.V. (Iz vlecheniia iz sochineniia Gardızı Zain al-Ahbar: pril. k «Otchetý o poezdke v Sredniyú Aziyú s naychnoi tselyú, 1893-1894 gg.»). [Extracts from the work of Gardisi Zain al-Akhbar: app. to the «Report on a trip to Central Asia for a scientific purpose, 1893-1894-th»]. Moscow, V.8. P. 23-63. [in Russian]
- Bokeykhan A. Tandamaly (Izbrannoye). Gl. red. R. Nurgaliyev. Sost.: S. Akkululy. [Bokeykhanov A. Selected (Selected). GL. Ed. R. Nurgaliyev. Compiler: S. Akkululy] (Almaty, Kazak entsiklopediyasy, 1995, 478 p.), [in Kazakh].
- Bokeykhan Alikhan Shygarmalary – Sochineniya / kurast. Sultan Khan Zhusip (Akkuly). 6 tomдық. – 3-tom. [Bokeykhan Alikhan Shygarmalary - Essays. / assembling. Sultan Khan Zhusip (Akkuly). 6 volume – 3- volume] (Astana, Saryarka, 2017, 616 p.), [in Kazakh].
- Valihanov Ch.Ch. Sobranie sochinenii v pyati tomah. [Collection of works in five volumes]. Alma-Ata, 416 p. [in Russian]
- Gorbanevskij M.V. Iz opyta kul'turno-istoricheskogo analiza toponimii: russkie oikonimy. Toponimiya i obshchestvo. [From the Experience of Cultural and Historical Analysis of Toponymy: Russian Oikonyms and Orthodoxy] M., 1989. P.11-34.. [in Russian].
- Dravert P.L. Grot s pisanitsey na ozere Dzhasybai v okrestnostyakh Bayan-Aula. Izvestiya Zapadno-Sibirskogo otdela Russkogo geograficheskogo obshchestva. [Dravert P.L. Grotto with writing on Lake Jasybai in the vicinity of BayanAul. News of the West Siberian Department of the Russian Geographical Society] (Omsk, 1930. – Tom VII. – P. 231-234), [in Russian].
- Enseybayev T.A. Pavlodar onirinin tarikhyy turaly ocherkter. [Essays on the history of the Pavlodar region] (Pavlodar, PMPI, 2017, Vol. 1, 188 p.), [in Kazakh].
- Ertistin Pavlodar oniri: entsiklopediya / red. B.O. Zhakyp. [Pavlodar region of the Irtysh: encyclopedia/ editor. B.O. Zhakyp] (Almaty, Kazak entsiklopediyasy, 2013, 776 p.), [in Kazakh].
- Kerimbaev A.E. Kazak tilindegi sakraldi ataularдын etnolingvistikalyk sipaty: 10.02.02: filol. gyl. kand. ... avtoref. [Ethnolinguistic characteristics of sacred names in the Kazakh language: 10.02.02: philol. science candid. ... author's ref] (Almaty, 2007, 25 p.), [in Kazakh].
- Konshin N.Ya. Kazak etnografiyasyna baylanysty enbekteri. [Works related to Kazakh ethnography] (Pavlodar, ECO, 2005, 310 p.), [in Kazakh].
- Konshin N.Ya. Ot Pavlodara do Karkaraliska. Putevyye nabroski // Pamyatnaya knizhka Semipalatinskoy oblasti. [From Pavlodar to Karkaralinsk. Travel sketches // Commemorative book of the Semipalatinsk region] (Semipalatinsk, 1901, Vyp. 5. P. 1-55., [in Russian].
- Kopeyuly M.Zh. Shygarmalary: 20 t. [Works: 20 t] (Pavlodar: «ECO» ZhShS, 2006. -T.9.- 336 p.), [in Kazakh]. K.631. T. 1. Is. 241. P. 1-4. 43-47, [in Russian].
- «Kazakstannyin kieli zherler geografiyasy» zhobasyina engiziletin nyisandardy irikteudin gylyymi neglzdelen kriteriiler: uzhyimdyk monografiya / red. Z.E. Kabyildinov. [Scientifically based criteria for the selection of objects to be included in the project «Geography of the Holy Lands of Kazakhstan»: a collective] (Almaty: Atamura, 2017, 260 p.), [in Kazakh].
- Kazakstannyin onirlik kasietti nyisandary / red. B. Abdigaliuly [Regional sacred objects of Kazakhstan] (Astana: Foliant, 2017, p. 504), [in Kazakh].
- Mahmut Kashkari. Turik tilinin sozdigi: 3 tomдық shygarmalar zhinagy / Kazak tiline audargan, algy sozy men gylmy tusinikterin zhazgan A. Egeubay [Mahmut Kashkari. Turkish Dictionary: 3 vols collection of materials] (Almaty: Hant, 1998, 600 p.), [in Kazakh].
- Muminov A. Kultura svyatykh mest v tsentralnoy Azii: tema drevnikh geroyev. Islamskaya dukhovnost. ratsionalnost i etnokulturnyye traditsii kak faktory protivodeystviya religioznomu ekstremizmu: mater. mezhdunar. nachu. konf.. posv. 20-letiyu ENU im. L.N. Gumileva. [Culture of holy places in Central Asia: the theme of ancient heroes. Islamic spirituality, rationality and ethno-cultural traditions as factors of countering religious extremism: mater. international. I'll start. conf., dedicated to the 20-th anniversary of L.N. Gumilyov ENU], Astana, 2016. P. 58-74., [in Russian].
- Muminov A.K. Rodoslovnoye drevo Mukhtara Auezova. [The family tree of Mukhtar Auevov] (Almaty, Zhibek zholy, 2011, 304 p.), [in Russian].

Podol'skaya N.V. Slovar' russkoj onomasticheskoj terminologii. [Dictionary of Russian onomastic terminology]. (Moscow, Nauka, 1988. - 187 p., [in Russian].

Rakhimov M.I., Shayakhmetov N.U., Battalov K.K. Sakralnaya geografiya Priirtyshia v trudakh rossiyskikh issledovateley / Sacral Geography of Region in the Works of Russian Researchers // Bylye gody. – 2018. – Vol. 50. Issue 4. – P. 1406-1416.

RMTM. K. 853 (Sankt-Peterburg). T. 2. Is. 7. P. 1-46, [in Kazakh].

RMTM. K. 1291 (Sankt-Peterburg). T. 85. Is. 6. P. 1-6, [in Russian].

Saparov K.T. Pavlodar oblysynyn toponimikalyk kenestigi: kazaktardyn kenestikti igeru tazhiribesinin zher-su ataularyndagy korinisi. – [Toponymic space of Pavlodar region: reflection of the experience of Kazakhs in the development of space in land and water names] (Pavlodar: ECO GOF, 2007, 308 p.), [in Kazakh].

Semenov-Tyan-Shanskiy P.P. Rossiya: Polnoye geograficheskoye opisaniye nashego otechestva. [Russia: A complete geographical description of our Fatherland] (SPb.: Izd. A.F. Devriyena, 1903. – T. 18. – 478 p.), [in Russian].

Yanushkeevich A. Dnevnik i pis'ma iz puteshestvij po kazahskim stepyam. [Diaries and letters from travels in the Kazakh steppes]. – Almaty: MKA, 2005. – 236 p.

Авторлар туралы мәлімет:

Рахимов Мади Ильялович – Ph.D., Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан.

Батталов Қайрат Канатович – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Astana IT University, Астана, Қазақстан.

Дукомбайев Азамат Талгатович – ғылым және коммерцияландыру департаментінің ғылыми қолдау секторының бас маманы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Сапарова Камеля Серікқызы – Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі қорын сақтау бөлімінің жоғары деңгейдегі маман, Астана, Қазақстан.

Rakhimov Madi Ilyalovich – Ph.D., teacher Department of History of Kazakhstan, Toraiyrov University, Pavlodar, Kazakhstan.

Battalov Kairat Kanatovich – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Astana IT University, Astana, Kazakhstan.

Dukombaiev Azamat Talgatovich – Chief Specialist of the Scientific Projects Support Sector of the Department of Science and Commercialization, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Saparova Kamelya Serikkyzy – Senior specialist of the department of storage of the fund of the National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.